

Nenad H. Vitorović

PRIMOŽ TRUBAR
IN »JUDOVSKO VPRAŠANJE«

KRŠČANSKE KORENINE ANTISEMITIZMA?

Ko se danes, po holokavstu, streznjeni oziramo nazaj po zgodovini naše celine, se nas – v kolikor smo streznjeni – polasti tesnoba. Slutimo namreč, da smo z usodo evropskih Judov sami usodno povezani. Poskusi, da bi odgovornost in krivdo za genocid varno locirali v nacističnem režimu ali kakih posebnih značilnostih nemškega naroda, ki je ta režim podpiral, nas ne prepričajo. Jasno je, da gre za evropsko katastrofo. Nenazadnje se je velika večina Evropejcev v deželah, ki jih je »tretji rajh« zasedel, ali so že bile njegove zaveznice, ob deportacijah Judov vedla na las podobno veliki večini Nemcev: gledali so stran. Pa ne samo iz strahu za lastno življenje ali življenja svojih bližnjih; sovraštvo do Judov (vsaj v latentni obliki) lahko namreč zasledimo v vseh obdobjih evropske zgodovine in tudi danes, tako v Sloveniji kot v drugih evropskih državah. V medijih ga pri nas čutimo zaenkrat predvsem v moralističnem zgražanju nad vsekakor nedopustnimi početji države Izrael, v katerem pa ne moremo zaznati niti kančka zavesti o naši odgovornosti za usodo njenih državljanov.¹ Ko pa popraskamo pod svodom javne sfere, hitro ugotovimo, da je še vedno živa cela galerija klasičnih stereotipov o Judih, vključno z vero

- 1 Ne samo zaradi holokavsta. Sionizem je bil neposredna reakcija na zaostreni antisemitizem v 19. stoletju »prebujenih« evropskih narodov. Zato je sionizem evropski pojav in država Izrael evropska tvorba. Obsodba ravnanja do Palestinev na zasedenih ozemljih, očitnih kršenj njihovih temeljnih človekovih pravic, zračnega uničevanja cele sosednje države ipd., je ne le upravičena, temveč nujna, toda spremljati bi jo morala pripravljenost jamčiti varnost države Izrael v njenih mednarodno priznanih mejah in potrditi njeno pripadnost evropski družini narodov.

v »judovsko zaroto«. Glede na eskalacijo sovražnega govora v javnih medijih, ki v zadnjem času očitno postaja nekaj dopustnega (zaenkrat predvsem, ko gre za Rome), pa se je bati, da predsodki do Judov ne bodo dolgo ostali potlačeni oz. zgolj-latentni. In vendar je to, da antisemitizem še vedno čutimo celo v deželah, kakršna je Slovenija, kjer je Judov (ostalo) tako malo, blago rečeno bizarno. Samo dejstvo obstoja takšnega »antisemitizma brez Judov«, kot končnega rezultata vseevropske zgodovine, zaznamovane s serijami pogromov, množičnih hysterij na podlagi lažnih obtožb, ki so v Judih ob vsakršnih nesrečah ali zgolj trenutnih potrebah posvetnih in cerkvenih oblasti vselej znale najti pripravnega grešnega kozla, zbuja sum, da gre pri odnosu med Judi in drugimi Evropejci za temeljni, ne zgolj naključni antagonizem. Če tekom stoletij najdemo popolnoma enake vzorce tako na Zahodu kot na pravoslavnem Vzhodu, ali če se le-ti lahko razmeroma hitro in brez potrebe po večjih modifikacijah prenašajo od skrajnega zahoda celine do njenega skrajnega vzhoda,² se nam vsiljuje ideja, da obstaja nekakšen skupni imenovalc sovražnega odnosa drugih evropskih narodov do Judov, in da bi ta skupni imenovalc znal biti krščanstvo.

Ali je torej krščanstvo kot takšno res vsaj latentno antisemitsko? Ali v judovstvu res nujno vidi svojega konkurenčnega dvojčka (ki ne bi smel obstajati) in zato generira kulturne vzorce z močnimi antisemitskimi potezami, ki pa se v naslednjem koraku od njega lahko tudi »emancipirajo«, kot v primeru »neopoganske« nacistične doktrine, in ki vztrajajo tudi tam, kjer Judov skorajda ni več? Ali pa so, nasprotno, zgodnji mediteranski kristjani podlegli vplivom svojih dotedanjih poganskih kultur in vsrkali njihov antisemitizem ter ga nato vnašali v svoje interpretacije novozaveznih besedil? Tukaj ne bomo mogli celovito odgovoriti na vprašanja, ki se nam ob evropskem antisemitizmu zastavljajo, naredili pa bomo nekakšen *case study* in si ogledali Trubarjev odnos do Judov in judovstva na osnovi njegovega razumevanja apostolskega nauka.

2 Npr: absurдна obtožba, češ da Judje obredno žrtvujejo krščanske otroke in konsumirajo njihovo kri, se je iz katoliške Anglije 12. stoletja razširila po vsej celini, vključno z Rusijo.

PROTESTANTIZEM MED VIRI ANTISEMITIZMA?

Za začetek nekaj ozadja, ki tvori kontekst: Trubar je deloval kot luteranski cerkveni voditelj in ne glede na teološko bližino pripadnikom »švicarske« reformacije (zlasti Bullingerju in Calvinu) je njegovo delo potekalo predvsem med luteranskimi cerkvenimi in posvetnimi voditelji. Luthru pa je bil tudi osebno globoko zavezan kot prvemu, ki je po dolgem času spet tako jasno izpostavil to, kar je tudi sam dojemal kot jedro evangelija, namreč da Bog človeka sprejema kot pravičnega samo zaradi Kristusa, ki je vzel nase njegov greh – Kristusa Jezusa, ki ga poznamo samo iz Pisma (Stare in Nove zaveze) – da Bog človeka torej pred seboj opraviči tako, da mu podeli Jezusovo pravičnost, in sicer samo na osnovi golega zaupanja v Jezusa. Niti to zaupanje oz. vera pa ni nekakšno človekovo »tveganje« oz. delo. Sploh ni iz človeka, ampak je Božji dar: je iz Božje milosti same. To so štirje Luthrovi »*soli*«: *solus Christus, sola scriptura, sola fide* in *sola gratia*,³ ki so tudi Trubarjeve »nevrvalgične točke«. Trubar je skratka Luthra res zelo spoštoval,⁴ zato očitek, da je svoje lutrovstvo hlinil iz oportunističnih motivov, ne zdrži. Vsekakor pa je globoko obžaloval razkol med »švicarskimi« reformatorji in luteranci, njegovo zaostrovanje ter utrjevanje različnosti stališč. Trubar je nasprotno v svojem prvem katekizmu (1550) najprej skušal posredovati med Luthrovim in Zvinglijevim razumevanjem zakramentov podobno kakor Calvin, po tem, ko so ga obtožili cvinglijanstva, pa je zakramenta razlagal tako, da bi tisti, ki bi mu hotel dokazati, da ni luteranec, imel velike težave. Kljub temu se vsebinsko ni uklonil pritiskom.

To omenjam kot kontekst Trubarjevega odnosa do Judov in judovstva zato, ker Luthru vsaj od druge polovice dvajsetega stoletja pripisujejo soodgovornost za nemški antisemitizem, nekateri ga celo

- 3 Posamezni *soli* imajo lahko tudi druge razsežnosti. Npr. *sola scriptura* vključuje to, da je Pismo popolnoma zadostni in hkrati edini vir cerkvenega nauka itd.
- 4 Trubarjev zadnji literarni podvig je prevod obsežne Luthrove *Hišne postile* – dolgo načrtovani projekt, ki naj bi ga dokončal tri dni pred smrtjo (SPP, 1966: 26).

predstavljajo kot enega njegovih virov. Tudi mu, podobno kot smo dejali pri Trubarju, očitajo oportunistem, ko razlagajo premik od stališč v spisu *Jezus Kristus je po rodu Jud* (1523), do tistih, ki jih zastopa po letu 1537 v *Judje in njih laži* (1543), in vse do smrti (1546), češ da je sprva skušal pridobiti Jude za protestantizem, ob neuspehu pa razočaran in jezen ubral trdo antisemitsko politiko. Kdor Luthra bere, se lahko prepriča, da tudi v njegovem primeru takšna sodba ne zdrži. Najprej glede same motivacije: kdor z reformatorji ne deli njihovega prepričanja, lahko res sprva misli, da jim je šlo za ustanovitev nekakšne »nove vere«, s katero bi se predvsem emancipirali od papeštva. Toda kdor Luthra in Trubarja bere, se bo prepričal, da jima nikakor ni šlo za takšno »stvar protestantizma« in novačenje ljudi, s katerim bi dosegali družbene spremembe, ampak za to, da bi ljudje verovali evangeliju, Bogu v slavo. Kar pa zadeva očitek oportunistem: resda je bil Luther kot človek in cerkveni voditelj impulziven, toda kot teolog ni bil ravno muhast. Tako je tudi njegov »judovski opus« bolj konsistenten, kot se lahko zdi, kar seveda ne pomeni, da je zato že povsod skladen z apostolskim naukom.

Četudi je absurdno vzeti zares izjave nacističnih voditeljev, namenjene propagandi med nemškimi evangeličani, namreč da je Luther njihov vzornik – le kako bi se lahko res navdihovali pri nekemu, ki je Jude obsojal kot tiste, ki niso hoteli verjeti, da je Jud Jezus njihov Mesija, tj. Kristus, in kot tiste, ki niso hoteli verjeti, da se je Bog odločil postati Jud itn. – pa ne moremo mimo dejstva, da so mnoge Luthrove izjave v teh poznejših spisih vendarle grobo »antisemitske«. Tu seveda sploh ne gre za rasistično oz. etnično motivirani antisemitizem, kakršnega poznamo od 19. stoletja naprej: Luther bi se vselej razveselil slehernega Juda, ki bi pričel verjeti v Kristusa; tudi nikakor ne bi terjal, da se takšni Judje asimilirajo, tj. postanejo Nemci. Veselil bi se jih prav kot Jezusovih rojakov, prav kot Judov. In vendar vztrajanje na razlikovanju med protijudovstvom in antisemitizmom lahko izzveni kot dlakocepski poskus sprenevedanja, kolikor danes s pojmom antisemitizem ponavadi razumemo sleherno in celo predvsem latentno sovražnost do Judov kot Judov, ne glede na motiv in intenco te sovražnosti (versko, etnično itn.). V tem smislu izraz uporabljam

tudi sam, skupaj z njegovo »anahronistično« rabo za dobo pred 19. stoletjem.⁵

Toda če takšno rabo sprejmemo, ne bi smeli pozabiti, da sta oba, Luther in Trubar, z vsemi tedanjimi kristjani vred, bila antisemita že nekako »po rodu«. Krščanska kultura tistega časa – ki je bila njuno edino obzorje, preden sta začela Biblijo brati v luči zgoraj omenjenega dojetanja evangelija – je bila namreč že ekstremno antisemitska. Do zaostritve njenega (ne zgolj religioznega) antisemitizma, ki mu lahko sicer kontinuirano sledimo že od antike, je na evropskem Zahodu prišlo v času križarskih vojn, in sicer predvsem »od spodaj«, na osnovi predstav o Judih kot »morilcih Boga«, prekletih na blodenje, in drugih sovražnih vsebin prisotnih v ljudski religioznosti (ki so jim cerkvene in posvetne oblasti po lastnih potrebah enkrat dolivale goriva, drugič pa jih skušale gasiti), vsaj od prve polovice 13. stoletja pa znova tudi strukturno »od zgoraj«, s strani koncilov, nekaterih papežev in teologov.⁶ Judje so poslej morali živeti v getih in nositi posebna koničasta pokrivala ali rumene prišitke oz. kroge. V tem času se (predvsem s strani lokalnih prelatov) razširijo tudi absurdne

- 5 Protijudovstvo se »sliši« kot antijudaizem in je zato lahko zavajajoč izraz. Tudi krščanstvo apostolov je seveda vsaj »*per accidens*« antijudaistično v smislu, da nasprotuje judaizmu, ga zavrača. In vendar takšen antijudaizem nikakor ne implicira sovražnosti do Judov, ne glede na to, ali so nosilci judaizma ali ne (Rim 9,3). Skozi vso evropsko zgodovino pa smo pričr ravno sovražnosti do Judov. Hkrati je seveda res, da ima moderni antisemitizem (19.–20. stol.) posebne značilnosti: Judje kot protagonisti »zarote«, katere cilj naj bi bil zavladati svetu, postanejo v glavah tistih, ki vanjo verujejo, utelešenje samega zla.
- 6 Tomaž Akvinski v pismu vojvodinji brabantki ali grofici flamski (sporno), ki ga je prosila nasvetov, utemeljuje pravico gosposčine, da lahko Judom kadarkoli odvzame njihovo imetje, v obstoječi zakonodaji po 4. lateranskem koncilu, kot da bi bila ta vir resnice: »Čprav so Judje – kakor pravijo zakoni – po lastni krivdi obsojeni na nenehno služnost, in jim torej gospoda dežel, v katerih prebivajo, lahko jemlje reči, kakor da bi bile njihova last /.../«. Namen Akvinskega je sicer predvsem opozoriti vojvodinjo, da mora gosposka vendarle brzdati svoje apetite. Stavek se namreč nadaljuje: »/.../ vendar s to omejitvijo, da se /Judom/ ne odvzame tega, kar nujno potrebujejo za življenje /.../«. Za posebna znamenja, ki jih morajo Judje in Judinje vedno nositi, glej njegov odgovor k osmem vprašanju. (Akvinski, 1271?/2004)

obtožbe, češ da so Judje vzrok raznih nadlog, kot npr. kuge v 14. stoletju, in krivi množičnih pomorov kristjanov (npr. z zastrupljanjem vodnjakov), ritualnih umorov krščanskih otrok ipd., čemur seveda pogosto sledijo pogromi, linči in usmrtitve na podlagi montiranih procesov.

Luther je v spisu *Jezus Kristus je po rodu Jud* (1523) obsodil predvsem segregacijo Judov in dejstvo, da jim je že stoletja onemogočeno, da bi se ukvarjali s človeka dostojnimi poklici, tako da so se bili prisiljeni ukvarjati s posojanjem in živeti od obresti.⁷ Kristjane poziva, naj v odnosu do Judov ignorirajo papežev zakon in se ravnajo po zakonu krščanske ljubezni ter Judom dovolijo skupaj z njimi delati in trgovati, da bi ti imeli priložnost slišati krščanski nauk in videti krščansko življenje (Luther, 1900/1966: 336). Luther je, vsaj kar zadeva Jude, s tam postal prvi zahodni »integracionist«, in je tudi prvi, ki je odločno poudaril dejstvo Jezusovega judovstva. Iz spisa pa je obenem razvidno, da Luther pri tem ni računal na kako splošno spreobračanje vseh Judov, ampak je skušal ustvariti pogoje, da lahko slišijo evangelijski namesto izkrivljenega krščanskega nauka, in molil, da bi ga mnogi med njimi sprejeli (1900/1966: 315; 336). Če bi torej iskali razloge za Luthrove poznejše pozive (1543) posvetni gosposčini, naj Judom požge sinagoge in hiše, talmude in molitvenike, ter jih naseli v hlevih »kot cigane« in prisili k fizičnemu delu, ali pa izžene iz dežel (Luther, 1920/1968: 522-526; v Avraham, 2005: 47 ff.), bi se bržkone motili, ko bi vse to pripisali njegovi razočaranosti nad odzivom Judov na evangelijski nauk.

Med motivi za takšno Luthrovo držo bi kazalo izpostaviti njegov odziv na nekaj, kar ga je morda res presenetilo, namreč dejstvo, da je ponekod judaizem pričel močno vplivati na kristjane. S tem so Judje za Luthra seveda padli v kategorijo heretikov, za katere je na splošno

7 To je nekaterim višjim slojem že vseskozi koristilo, tako da cerkev obresti kot takšne ni prepovedovala, čeprav jo je obsojala. Prepoved je tako veljala le za kristjane. Zaradi tega se je pri nižjih stanovih poleg religiozno motivirane sovraštosti do Judov razvilo tudi socialno-ekonomsko motivirano sovraštvo, oziroma preplet obeh motivov, saj je že samo pobiranje obresti veljalo za hudobno dejanje. Luther je zagovarjal splošno prepoved posojil na obresti. Prim. Luthrov spis *O kupčiji in dobičkarstvu* (1524), v Luther (2002): 154-170.

terjal, naj jih posvetne oblasti onemogočajo v delovanju in jih izganjajo.⁸ Tudi to je seveda poteza krščanske kulture vsaj od časov cesarja Teodozija, če že ne od Konstantina. Njenemu vplivu so podlegli vsi večji predstavniki t. i. »magistratne« reformacije, leta 1565 pa je dokumentirano zavzemanje majhne kalvinsko reformirane cerkve za – v njihovih lastnih očeh krivoverne – anabaptiste pred (bržkone pretežno katoliškimi) magistrati v flamskem mestu Gent.⁹ Prav anabaptisti pa so v 16. stoletju bili prvi, ki so dokazovali, da je narobe preganjati krivoverce (Andrejč, 2006: 100–104), vendar za ceno lastnega poudarka na popolni ločenosti od vsega svetnega in s tem tudi od drugih reformiranih kristjanov. Zdi se torej, da je pogreznjenost cerkve v vlogo državnega kulta rimskega cesarstva ustvarila razmere, iz katerih je dobrih tisoč let pozneje bilo skorajda nemogoče izstopiti brez grobih nedoslednosti (takšnih ali drugačnih) pri interpretaciji in aplikaciji apostolskega nauka.¹⁰

Pri ocenjevanju Luthra in drugih »magistratnih« reformatorjev, vključno s Trubarjem, bi se torej morali vprašati, v kolikšni meri je njihov »antisemitizem« (kolikor je prisoten) predvsem nesrečna posledica prepričanja, da so dolžni priporočati ali terjati preganjanje heretikov kot nasprotnikov evangelija, v kolikšni meri pa tudi pri njih lahko zasledimo poteze splošne sovražnosti do Judov – torej pravega

- 8 Luther (za razliko od Rima, a tudi Zwinglija, Calvina, itn.) praviloma ni odobral usmrtitve krivovercev, posledično tudi usmrtitve Judov ne. Izjema so bili oboroženi uporniki proti posvetnim oblastem (npr. Münzerjevi privrženci in uporni kmetje nasploh, karizmatično-teokratsko »kraljestvo« v Münstru ipd.).
- 9 Od mestnih oblasti so med drugim terjali, naj sankcionirajo zgolj zunanjo (ne)pravičnost podložnikov, ne pa njihove pravovernosti. Ta ideja ni bila nova, toda pri njihovih prošnjah je prvič rabljena dosledno v smislu, da tudi odkriti in dejavni krivoverci ne bi smeli biti obsojani in preganjani, če živijo dostojno. S tem so pravzaprav terjali politični pluralizem. Mislim, da bi se dalo pokazati, da so šele njihove eksplicitne in implicitne zahteve povsem v skladu z apostolskim naukom. Za prevod večjega dela njihovega pisma gentskim magistratom glej: Hardi Vitorović (2006): 356 ff.
- 10 Za drugačen pogled glej članek Gorazda Andrejča (2006), ki se mu anabaptistične teološke pozicije zdijo manj problematične, do »magistratnih« pa je bolj kritičen.

antisemitizma. V prvem primeru gre za kulturni vpliv imperialnega krščanskega sveta na njihovo teološko-politično misel (tako pri eksegezi bibličnih tekstov, kot pri zmožnosti apliciranja), v drugem za kulturni vpliv splošne srednjeveške sovražnosti do Judov (korenine katere segajo v predkonstantinovsko obdobje) na njihove osebne nagnjenosti, eksegezo, aplikacije. Tukaj se seveda s takšnim pretresanjem Luthra ne moremo ukvarjati, po moji oceni pa pri njem prvo prevladuje, vendar so vsekakor prisotni tudi elementi drugega. Zato moram Luthru, ne glede na absurdnost ocen, ki v njem vidijo enega virov antisemitizma,¹¹ očitati nedoslednost glede na njegovo lastno spoznanje, zaradi katere je tako pri sebi kot pri drugih v cerkvi dopuščal ohranitev sovražnosti do Judov, s katero so vsi skupaj bili okuženi (Oberman, 2003: 129). Toliko bolj zanimivo bo preveriti, ali lahko kaj podobnega najdemo tudi pri Trubarju.

TRUBAR O JUDIH IN O JUDOVSTVU

Judje, Turki, »papežniki«

Resnici na ljubo povejmo, da za razliko od Luthra Trubar ni bil neposredno soočen z Judi. Tako ali tako maloštevilni Judje so bili v času Trubarjevega delovanja že izgnani iz vseh notranjeavstrijskih

11 Razen seveda v ključnem smislu, da je lahko kdo, ki mu ni bilo mar za to, kar Luther sicer pravi (nacisti), iz njegovih spisov kot »vir« povsem arbitrarno iztrgal tisto, kar mu je prišlo prav, slednje razglasil za Luthrovo »*authentische Stimme*« in izkoristil dejstvo, da so luteranske cerkve izgubile lutrovsko osredotočenost na evangelij, ter s tem postale dojemljive za prilizovanja nacističnih oblastnikov. Toda ta dojemljivost ni bila izjema: Heiko Oberman z izjavami samih Judov dokumentira, da je na začetku 20. stoletja antisemitizem v Hitlerjevi domači (katoliški) Avstriji, a tudi na Poljskem, v Franciji in celo v Angliji bil precej močnejši, kot v Nemčiji (Oberman, 2003: 130–132). Za 15. in 16. stoletje pa kot indikator antisemitizma upošteva držo do takrat pokristjanjenih Judov. Pri takšnem testu se mu glede na Luthrovo zaupanje v moč evangelija, da iz Judov naredi pristne ude cerkve, celo njegov nizozemski rojak – humanist Erazem Roterdamski – izkaže za tršega antisemita, kaj šele Luthrov prvi »papežniški« nasprotnik Johannes Eck, za katerega so bili Judje »Kristusovi morilci« in je Luthra zmerjal z »*Judewater*« (Oberman, 2003: 128).

dežel z izjemo Goriške (habsburška od l. 1500), kjer pa jih je tudi bilo malo. Do odkrite sovražnosti nasproti Judom je v slovenskem prostoru prišlo l. 1348 ob epidemiji kuge. Sledili so pogromi, največji med njimi leta 1397 na Štajerskem, ko so v Radgoni, Gradcu in na Ptujju požgali tamkajšnje judovske četrti. Na zahtevo deželnihi stanov so bili Judje 40 let po vnovičnem požigu na Ptujju (1456) izgnani iz Štajerske in Koroške (1496–7), v letih 1513–1515 pa pod pritiskom ljubljanskega meščanstva tudi iz Kranjske (Enciklopedija Slovenije, 1990: 135 ff.). Podobno je bilo v kraju Trubarjevega izgnanstva, namreč v okolici Tübingena, od koder so Jude izgnali l. 1477. Vendar je vse to bilo še dovolj sveže in Trubar bi gotovo lahko igral na ta resentiment tudi doma, kaj šele pri podpornikih s severa. Nenazadnje so med najbolj trdoživimi predsodki o Trubarju prav tisti, ki temeljijo na poudarjanju njegove odvisnosti od protestantskega plemstva (nemške narodnosti) ter »njihove« Wittenberške »centrale«. Toda v njegovih spisih, posvetilih, predgovorih in korespondencah zama iščemo kako grobo in nespoštljivo izražanje v zvezi z Judi. Tudi ne najdemo idej, da bi bili Judje trajno zavrženo Božje ljudstvo, namesto katerega bi Bog izvolil cerkev, ali da bi bili razlog za kakršnekoli nadloge: niti v tem smislu ne, da bi bili s svojo prisotnostjo in svojimi dejavnostmi Božja kazen za grehe kristjanov. Slednje pa je ena izmed vlog, ki jo pripisuje npr. »papežnikom« in Turkom (tj. muslimanom). Tako že v »Pridigi o besedi vera« na koncu *Katekizma* iz l. 1550 beremo:

Četudi so bili Judje tedaj njegovo ljudstvo in cerkev, jih je /Bog/ zaradi njihove nevere in nepokorščine velikokrat kaznoval z ognjem, z mečem in s kačami. Zemlja je požrla del ljudstva (4Mz 16; 21; 25), pozneje pa je celo ljudstvo prepustil poganom, da so ga strli.¹² Enako še zdaj kaznuje svojo cerkev (kristjane) z marsičim – na primer s Turki, z draginjo, s kugo, s pogubnimi boleznimi, s hudobno gosposko, družino in soseščino, s hudobnimi škofi, duhovniki, menihi in z drugo nesrečo. (Trubar, 1550/2000: e5a-b = 117a-b)

12 V 59. poglavju *Ene dolge predgovori* Trubar piše: »Bog je dopustil, da je bila njegova stara judovska cerkev odpeljana v babilonsko ujetništvo /.../, vendar je cerkev spet pripeljal domov /.../.« (1557/1986: cc4b)

Vidimo, da se Judje ne pojavljajo v zadnjem delu, kjer Trubar (začenši s Turki) našteva nekatere izmed nadlog, s katerimi je kaznovana cerkev; omenjeni so ravno kot cerkev, ki jo Bog kaznuje. Ker se na prvi pogled lahko zdi, da Judje nastopajo kot zavrženo ljudstvo, naj opozorim, da odlomek pravzaprav poudarja *kontinuiteto* cerkve (ki jo Bog še zdaj enako kaznuje). Kaj ta poudarek pomeni, bomo videli v nadaljevanju, za zdaj se še na kratko pomudimo pri muslimanih oz. »Turkih«. ¹³ Primerjava Judov s »Turki« (a tudi s »papežniki« in drugimi krivoverci) je informativna, saj Trubar »današnje Jude« večkrat omenja skupaj z njimi. Pri tem lahko najprej ugotovimo, da se tudi v primeru muslimanov ne izraža difamatorno, čeprav je Osmansko cesarstvo postalo resna grožnja vsej srednji Evropi in je že zasedlo večji del Hrvaške, vpadi v slovenske dežele pa so bili pogosti. Trubar seveda sočustvuje s preprostim ljudstvom. Tako v nemškem predgovoru k *Prvemu delu Nove zaveze* (1557) ¹⁴ »pobožnim kristjanom vseh stanov, ki prebivajo na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem, Koroškem, Krasu, v Istri in v Slovenski marki« piše:

Bog ve, da sem še v tistem času, ko sem pri vas pridigal v slovenskem jeziku iz latinskih in nemških knjig, pogosto vzdihoval in klical k Bogu, naj se zaradi posvečenja svojega imena in razširitve svojega kraljestva milostno ozre tudi na naše ubogo, preprosto, dobrosrčno slovensko ljudstvo, naj mu prizanese in ga obdari z veliko milostjo in darom, da bi se tudi njegov jezik pisal in bral kakor jezik drugih narodov, ter da bi se Sveto pismo in druge dobre krščanske knjige prav prevedle in natisnile v slovenskem in hrvaškem jeziku. Oba naroda slovenskih in hrvaških dežel se mi namreč srčno smilita in bi se po pravici zares morala smiliti vsakomur ne samo zaradi tega, ker morata prebivati in stanovati na turški meji in se nimata kam umakniti, niti kam zbežati, ker je Turek zavzel in nenehno čedalje bolj zavzema najboljši in največji del njihovih dežel in krajev, ker Turki in

13 Turki so pri Trubarju sinonim za muslimane, torej tudi za slovanske muslimane, vendar ne zgolj za slednje, kot je menil npr. Anton Aškerc (1905: 34).

14 Novo zavezo je Trubar prevajal postopoma, tako da je izšla v petih delih. *Ta perui deil tiga Nouiga testamenta* vsebuje Evangelije in Apostolska dela ter dodatke, med katerimi je tudi »ena dolga predgovor« k Novi zavezi.

martoloji¹⁵ skoraj vsak dan mnogo ljudi pobijejo, zadušijo, ujamejo, jih z ženami in otroki vred odpeljejo, nato pa ločene prodajo v večno in bolj kot živinsko sužnost za sramotno in nenaravno uporabo – ampak smilita se mi tudi, ker prav malo ali nič ne vesta (saj jih tudi ne učijo prav) o najpotrebnejših in najbolj tolažilnih naukih naše resnične krščanske vere, katerih poznavanje je za vsakega razumnega človeka najbolj potrebno za odrešenje njegove duše in najvišjo tolažbo. (Trubar, 1989: 91)¹⁶

Iz odlomka je razvidno še nekaj, kar je ključno za Trubarjevo razumevanje statusa Judov (in Turkov ter drugih). Vidimo namreč, da Trubar izhaja iz prepričanja, da je večina Slovencev in Hrvatov izgubljena, saj jih jasno oznanjeni evangelij še ni dosegel. Ne gre torej *zgolj* za skrb, da bodo v turškem ujetništvu spričo nepoučenosti in s tem neodpornosti na krivi nauk postali muslimani (moment, ki ga bo Trubar poudaril nadvojvodi Maksimilijanu),¹⁷ problem je večji: sploh še niso kristjani v pravem pomenu besede, niso še rešeni. Ko tukaj v nadaljevanju razlaga, kateri so ti najpotrebnejši nauki resnične krščanske vere, pravi namreč:

- 15 Milice v službi Otomanskega cesarstva, prvič formirane sredi 15. stoletja v težko dostopnih delih Tesalije kot *Αρματολοι*. Najbrž gre za skovanko iz benečanske sposojenke *arma* (orožje), s pomenom »orožniki«. Drugi možni pomen je »grešniki« (http://en.wikipedia.org/wiki/Armatoloi). Do 17. stoletja so jih sestavljali izključno nemuslimani (pravoslavni in katoličani), ki so zato bili oproščeni posebnega davka, kakršnega je sicer bila prisiljena dajati »raja«, t.j. pripadniki različnih »ljudstev knjige«, ki niso hoteli sprejeti islama.
- 16 Za Ruplov prevod celotnega nemškega predgovora, na katerega sem se v pričujočih odlomkih opiral, a sem ga nekoliko posodobil, glej: SPP (1966): 71–82.
- 17 V posvetilu Maksimilijanu k *Drugem delu Nove zaveze*: »In ker je začeto delo slovenskemu ljudstvu čedalje bolj všeč in po volji, saj se njihova ljuba mladina in preprosti ljudje, ki razen slovenskega ne znajo nobenega drugega jezika, iz njega lahko temeljito naučijo najpotrebnejših in najbolj odrešujočih naukov stare, prave krščanske vere, in tega, kako naj se v njej ohranijo in tolažijo, ko jih ujamejo in ugrabijo Turki, da ne bi iz obupa postali mameluki, so mi mnogi izmed njih in nekateri Nemci, pobožni in učeni možje, vneto prigovarjali, naj nadaljujem s prevodom drugega dela Nove zaveze.« (Trubar, 1560/1998: a2a–b)

Taki nauki so: o razliki med postavo in evangelijem, kaj je izvorni greh in opravičenje vere, kako naj Boga prav(ilno) kličemo in mu služimo /.../ kako in s čim naj se kristjan tolaži v zunanjih nadlogah, kakor v uboštvu /.../, v izgnanstvu, v trdem ujetništvu in veliki bolečini, pa tudi pri notranjih velikih preizkušnjah, kakršne so greh, resni Božji srd, smrt, hudič in pekel. O teh naukih ubogi Slovenci in Hrvati ne razumejo in ne vedo mnogo, zlasti tisti ne, ki se niso učili tujih jezikov in pisav. Temu je tako, ker jim močno primanjkuje poštenih učiteljev in pridigarjev, in ker nimajo v svojem jeziku vsega biblijskega Pisma, kakor ga imajo Nemci in drugi narodi. Kajti z vztrajnim poslušanjem Božje besede in z marljivim branjem Svetega pisma pridejo izvoljeni ljudje povsod in redno po moči in delovanju Svetega Duha do prave vere, do resničnega spoznanja Boga samega in njegove volje /.../. (Trubar, 1989: 91–92)

Videli bomo, da je za Trubarja prav evangelij rdeča nit celotnega Svetega pisma, in prvi štirje nauki, ki jih Trubar tukaj omenja, ga pravzaprav razlagajo oz. tvorijo njegov kontekst, sledijo pa jim nauki, ki se tičejo njegove aplikacije v konkretnih življenjskih okoliščinah, pri čemer Trubar (kot je razvidno iz zadnjega stavka) namiguje, da so tiste »notranje«, iz katerih lahko reši le evangelij, bržkone bolj resne kot »zunanje« (Mt 10,28), med katere bi seveda lahko šteli tudi Turke. O tem pa, da so bili Turki v očeh preprostega slovenskega ljudstva (in ne le gosposke) ena najhujših groženj, pričuje dejstvo, da jo Trubar v prvem poglavju slovenskega predgovora (*Ena dolga predgovor*) k Novi zavezi¹⁸ uporablja za preliminarno ilustracijo tega, kaj naj bi evangelij bil:

Evangelij je grška beseda, ki se lahko sloveni kot dobro oznanilo / *selfstuu*/, dobro sporočilo /*glas*/, oz. dobre, vesele novice /*marini*/, ki bodo ljudi razveselile, da bodo z vsem veseljem o njih govorili – jih poslušali in pripovedovali drugim –, kot če bi mi zdaj prejeli dobro, resnično sporočilo oziroma novico, da so naš gospod kralj in njegovi

18 *Tiga Noviga testamenta ena dolga predgovor* je Trubarjevo osrednje teološko delo, po oceni Jožeta Rajhmana razprava (traktat) in s tem prvo znanstveno delo v slovenščini (Rajhman, 1986a: 9), pa vendar ga je Trubar pisal prav za svoje »ubogo slovensko ljudstvo«. Reprint po dveh predlogah iz *Prvega dela Nove zaveze* je 1986 izdala Cankarjeva založba kot *Ena dolga predgovor k Novemu testamentu*.

sinovi popolnoma pregnali Turke iz vseh slovenskih, hrvaških in ogrskih dežel, iz Bosne in iz Konstantinopla. Zato se z vsemi našimi otroci vred nikoli več ne bomo bali Turkov, ampak bomo – varni pred vsemi našimi sovražniki – imeli mir. (Trubar, 1557/1986: g4b)

To je prva izmed petih ilustracij, ki so vse zelo blizu preprostemu človeku (ukinitev tlake; dovolj hrane in pijače za lačne in žejne; osvoboditev iz dosmrtna ječe; ozdravljenje na smrt bolnega). Prva prava opredelitev »dobrih, veselih novic« pa sledi v drugem poglavju, kjer Trubar kot tiste »prave, dobre, stanovitne, resnične, prijazne, vesele in tolažeče novice« identificira »prave pridige in resnična Sveta pisma« o Kristusu Jezusu, saj se v njih ...

/.../ oznanja usmiljenje in preobilna, neizrekljiva Božja ljubezen do vseh ljudi, ter se jasno sporoča in piše, da Bog noče smrti in pogube grešnika, temveč hoče vsem, ki se prav spokorijo – verujejo v njegovega Sina – odpustiti vse grehe in jih obravnavati kot pobožne, pravične in kot svetnike, ter jih obvarovati pred vsakršnimi hudimi nesrečami, pred večno smrtjo, pred hudičem in pred peklom /.../ (Trubar, 1557/1986: h1a).

Če novica o Božjem Sinu Jezusu sporoča, da »Bog noče smrti grešnika«, Trubarju nikakor ne moremo očitati, da bi taktiziral, ko v *Registru in sumaričnem seznamu vseh /svojih/ slovenskih knjig*, datiranem 2. januarja 1560, o svojem »dolgem predgovoru« pravi, da je z njim hotel »ne le dati preprostim slovenskim in hrvaškim kristjanom pouk in dobro vodilo, kako naj s pridom in razumom berejo Novo zavezo in vse Sveto pismo«, temveč »tudi Turke privedi k spoznanju njihovih grehov in skvarjene narave, k pravemu spokorjenju in pravi krščanski veri /.../« (Trubar, 1986: 46), čeprav v *Eni dolgi predgovori* nikjer še eksplicitno ne govori o oznanjevanju evangelija Turkom (in Judom). To, da je evangelij namenjen vsem, je samoumevno. Toda v svojih korespondencah, posvetilih in predgovorih prične Trubar od januarja 1560 zavestno poudarjati pomembnost slovenskega¹⁹ in hrvaškega

19 Slovenskega zato, ker je most, prek katerega prevajajo v »skupni /gemeine/, razumljivi hrvaški jezik in pisavo, ki ju rabijo vsi Hrvati, Dalmatinci, Bosanci, Srbi in Turki tja do Carigrada« (Trubar, 1560/1998: a2b). Razumeli naj bi ga torej tudi na sultanovem dvoru.

tiska kot načina boja proti Osmanskemu cesarstvu.²⁰ Tako v »posve-tilu« *Drugega dela Nove zaveze* nadvojvodi Maksimilijanu,²¹ datiranjem 1. januarja, pravi:

Prav nič ne dvomim, da bo prek tega našega dela Kristus, Gospod, s svojim Duhom in besedo vnovič razširil in utrdil svoje kraljestvo / *reich*/ proti Jutrovem, Mohamedovo oz. antikristovo²² /oblast/ pa oslabil in zmanjšal. Kajti evangelij je Božja moč in sila, kot pravi Pavel na začetku tega pisma. (Trubar, 1560/1998: a3b)

Pavlov stavek se nadaljuje »/.../ v rešitev vsakomur, ki veruje /.../« (Rim 1,16), cesar Trubar tu ni eksplicitno poudaril, vsekakor pa to implicira. Toda ob tem se nam lahko vsiljujejo dvomi: Je Trubar res naivno mislil, da se bodo vsi balkanski muslimani z vero odzvali na jasno oznanjeni evangelij? Ali pa je nasprotno, prav premeteno skušal izrabiti »turško nevarnost«, da bi dosegel čim večjo naklado slovenskih in hrvaških protestantskih knjig, oz. celo predvsem za to, da bi odvrnil pozornost od obtožb heretičnosti lastnih spisov?²³ Ne prvo, ne drugo: Trubar je res verjel, da je treba narediti vse, da bi se evangelij oznanjal tudi muslimanom, in res je verjel, da bi to pripomoglo k

20 Glej npr. Trubar (1986): 50, 62, 66, 69, 77, 176, 274 ff; in SPP (1966): 129, 136 (kjer so skupaj s Turki tudi Judje omenjeni kot naslovljenci *Kratkih razumnih naukov*), 159, 166.

21 Maksimilijan, kralj češki, nadvojvoda avstrijski, vojvoda burgundski, zgornje in spodnje šlezijiški, mejni grof moravski, grof tirolski itn., od 1564–1576 cesar Maksimilijan II. Konec 50. let je bilo videti, da bo Maksimilijan protestant. Njegov dvorni pridigar Johann Sebastian Pfauser je bil luteranski teolog. Toda istega leta, ko mu je Trubar napisal pričujoče posvetilo in mu poslal svoj »Register in sumarični seznam«, je bil Pfauser izgnan, Maksimilijan pa se je sčasoma povsem uklonil pritiskom svoje družine in Rima. Po letu 1564 je nadvojvoda avstrijskih dežel postal njegov brat Karl, ki je odločno podpiral protireformacijo.

22 Antikrist je vsak odkrit ali prikrit Kristusov sovražnik. Torej tudi nekdo, ki velja za kristjana. Trubar v nadaljevanju pristavi: »In v teh naših poslednjih časih vidimo in izkušamo, kakšna je moč in učinkovitost Božje besede, ki po vsej Evropi čedalje bolj temeljito razkrinkava zakritega antikrista.« (Trubar, 1560/1998: a3b–a4a)

23 Trubar se je prev v tem času moral zagovarjati pred obtožbami, da vsebujejo njegove knjige cvinglijanske nauke.

zlomu turškega cesarstva, vendar ni bil naiven. Verjel je, da bi se nekateri izmed muslimanov zagotovo odzvali z vero, drugi pa ne, spet tretji bi bili morda le omajani v svojem dotedanjem prepričanju. A tudi to bi lahko destabiliziralo Osmanski imperij in pripomoglo k njegovemu padcu. V tem smislu piše aprila istega leta baronu Ungnadu:

/V/aša milost naj /.../ ve, da sta zdaj dva hrvaška duhovnika vse moje često imenovane knjige spravila v hrvaški jezik in črke; te so mnogi Hrvati pregledali in potrdili, ter močno želijo, da se kmalu natisnejo; pravijo, da bodo veliko koristile ne samo na Hrvaškem in v Dalmaciji, temveč tudi na Turškem do Konstantinopola in da bodo napravile hrup in prepir med Turki. (Trubar, 1986: 62)

Iz tega seveda ne sledi, da bi bil Trubar škodoželjen, in bi muslimanom iz zlobe privoščil razdore in nereda ter končno tudi propad. Ne: gotovo si je želel in je tudi molil,²⁴ da bi se vsi odzvali z vero, le naiven pač ni bil. In eden izmed ciljev razlage evangelija v *Eni dolgi predgovori* je prav dokazati, da preprirov na Zahodu ni povzročil Luther, temveč je upiranje Bogu – staro kot sam človeški rod – tisto, ki povsod povzroča razdore:

/T/o, da morajo evangelij, krščanska vera in vsi, ki verujejo na svetu, veliko več trpeti, kot pa drugi ljudje (kajti hudič je Kristusu in njegovim udom silno sovražen) /so/ najstarejše reči na svetu. Zato se tisti, ki danes govorijo, da je naša zdajšnja evangelijska vera nova, da jo je postavil Luther, in da takšnega sovraštva, prepiranja in delitev zavoljo vere ter takšnih zmešnjav in nadlog prej ni bilo, motijo in govorijo proti evangeliju in proti vsemu Svetemu pismu. (1557/1986: i1a-i1b)

24 V *Ena duhovska peissen zubper Turke inu vse sovražnike te cerque Božye* (1567) pravi: »/.../ kadar kristjani molijo »Oče naš«, morajo v srcu vselej prositi Boga, da bi se njegovo ime tudi pri Turkih in papežnikih posvečevalo, kakor se posvečuje pri nas; da /bi se tudi pri njih/ prav pridigalo in bi oni prav verovali in služili Bogu, da bi s Svetim Duhom – kakor nad nami – tudi nad njimi kraljeval, jim vladal, jih vodil in usmerjal; da bi se pri njih izvršila njegova volja, ne pa hudičeva itn.« (Trubar, 2006: 230)

Enovitost evangelija

Za nas je Trubarjeva razlaga evangelija v *Eni dolgi predgovori* ključna zaradi posledic, ki jih ima za njegovo pojmovanje vere in cerkve, s tem pa za status Judov, zato si jo bomo podrobneje ogledali. V tretjem poglavju Trubar na kratko razloži razliko med postavo in evangelijem, oziroma, kot pravi, med »Mojzesovo pridigo« in »Kristusovo pridigo«. To razlikovanje sodi k jedru lutrovstva (pri reformatorjih »švicarske« smeri je manj naglašeno), lahko pa je zavajajoče, zlasti ko se za postavo rabi izraz »Mojzesova pridiga«, za evangelij pa »Jezusova« oz. »Kristusova«. Zato takoj povejmo, da se ne preveč posrečen izraz »Mojzesova pridiga« nikakor ne nanaša na vse, kar je Mojzes govoril (in pridigal), in da tu tudi sploh ne gre za opis razlike med kako »starozavezno« in »novozavezno« vero, temveč za razmejitev evangelijskega krščanstva od srednjeveškega. Luther je namreč na podlagi Pavlovih poudarkov s tem razlikovanjem skušal čimbolj jasno izraziti za religioznega človeka zelo neintuitivno misel, da sam ne more ničesar narediti (izpolniti Božjo postavo), da bi se spravil z Bogom, ampak lahko le zaupa njegovi obljubi (evangeliju). Postavo je namreč namesto njega izpolnil Jezus²⁵ in prav to sodi k jedru obljube. Toda tako Luther kot Trubar še kako poudarjata, da je Mojzes pridigal tudi evangelij. »Kristusova pridiga« je namreč predvsem vsaka »pridiga o Kristusu«, tudi takšna, ki govori o Božji obljubi rešitve, ne da bi Kristusa eksplicitno omenjala, ampak ga le implicira. In prav to je glavni argument Trubarjeve razlage evangelija v *Eni dolgi predgovori*. Za začetek odpravi utečeno istovetenje izraza »evangelij« s štirimi knjigami in poudari njegovo enovitost:

Mnogi menijo – ker so evangelisti štirje in ker odlomkom, ki se ob nedeljah in ob drugih dnevih berejo v cerkvi, pravimo evangelij –, da je evangelijev več, in da si med seboj niso enaki, ampak da vsak evangelist piše nekaj drugega in vsak evangelij pravi oz. uči nekaj drugega. Toda temu ni tako. Vsi evangelisti in vsi evangeliji pišejo in

25 »/V/se Mojzesove postave in celotno Sveto pismo /kažejo/ le na samega Kristusa. Kristus je namreč konec vseh postav, to je /njihovo/ dokončanje in izpolnitev; /tako/ da je vsakdo, ki vanj veruje, pobožen, svet in pravičen pred Bogom. (Trubar, 1560/1998: 16b)

govorijo o eni sami stvari, in sicer enako: kaj je Jezus govoril in učil, kakšna znamenja je delal, kako je mučen in usmrčen, tretji dan obujen, kako je šel v nebesa in poslal apostolom in nam vsem Svetega duha, ter da je s svojimi besedami in znamenji oznanjal in izpričeval, da je on tisti pravi, obljubljeni Kristus, pravi Bog in pravi človek. /.../ In ker je pravi Kristus en sam, je tudi evangelij en sam. (Trubar, 1557/1986: h3b)

Trubar tu ne rabi pojasnila iz Luthrovega »Predgovora k Novemu testamentu« (1522), da evangelij vsebujejo tudi (vsa) apostolska pisma,²⁶ saj to samoumevno sledi iz sledečega:

/N/iti evangelij in naša krščanska vera, niti nadloge, stiske, delitve, zmešnjave in sovraštvo zavoljo vere, se niso začeli šele v času, ko je Jezus v svoji človeškosti hodil po svetu in pridigal, ali šele ko so pridigali njegovi apostoli oz. ko so pisali evangelisti /h3b/h4a/, temveč imajo tako evangelij in pridige Jezusa Kristusa, večnega Božjega Sina, ter naša stara, krščanska vera, kot tudi trpljenje in sovraštvo zaradi te vere, svoj začetek že ob začetku sveta. Te stvari je namreč že v rajskem vrtu povedal, pridigal, prerokoval in postavil sam Bog, brž ko sta Adam in Eva grešila. Mojzes piše, da je Gospod Bog potem, ko je hudič Adama in Evo po kači spravil v greh, v telesno in večno smrt, med drugim spregovoril tudi kači, to je hudiču, in sicer takole: Seme ženske ti bo strlo glavo, ti pa ga boš pikala oz. grizla v peto (1Mz 3,15). Besed je malo in tudi kratke so, pa vendar je v njih celi pravi evangelij, kot tudi napoved vseh nadlog, ki so se godile od začetka sveta in se bodo – prav zavoljo vere – še naprej godile do poslednjega dne. Seme ženske je po razlagi vseh prerokov in apostola Pavla Jezus Kristus, Božji Sin, ki je privzel človeškost od ene čiste mladenke, brez slehernega moškega semena. (1557/1986: h3b–h4a)

Vidimo torej, da je za Trubarja »ta prvobitna pridiga o semenu ženske«, že čisto pravi evangelij, ki pa med ljudi tudi že vnaša nasprotovanje in s tem razdor. Kačja glava je »hudičeva moč in oblast

26 »Na široko ga opisuje, kdor opisuje mnoga Kristusova dela in besede, kakor to delajo štirje evangelisti. Na kratko pa ga opisuje, kdor ne /govori/ o Kristusovih delih, temveč z nekaj besedami pokaže, kako je s smrtjo in vstajenjem premagal greh, smrt in pekel /.../, kakor /to delata/ Peter in Pavel. (Luther, 2002: 12)

oz. gospostvo, kot tudi greh, nadloge, stiske, bolezni, smrt in pekel« (h4a), peta pa je Kristus v svoji človeškosti, skupaj z vsemi, ki verujejo evangeliju (pa tudi sam evangelij). »Zato hudič vedno in povsod grize s svojimi zobmi, pika z jezikom in pljuva svoj strup naokrog, kjerkoli se Kristusov evangelij prav(ilno) in razumljivo pridiga, kjerkoli se mu verjame /.../« (h4b–i1a), pravi Trubar in nadaljuje:

On je povzročil, da je Kajn, ki ni veroval, ubil svojega brata, ki je veroval. On je povzročil, da so stari pobožni /brumni/ očaki – Noe, Abraham, Izak, Jakob, Jožef, Mojzes, David in vsi preroki – morali na svetu toliko pretrpeti od hudobnih. In le katere hudobije in nesreče ni povzročil, ko je sam Jezus kot človek hodil po svetu?! On je dvignil judovske menihe, farizeje, duhovnike, pismouke, doktorje in škofo, in povzročil, da so Jezusu in njegovemu nauku vedno in povsod nasprotovali, dokler ga niso spravili na križ in v smrt. In potem je ta hudobna kača oz. hudič po vsem svetu enako sovražil, preganjal, lovil in moril apostole in pobožne kristjane, in sicer po neverujočih Judih in poganih, a tudi lažnih kristjanih. In še zdaj povsod tako počne, in bo še naprej počel, vse do poslednjega dneva. (Trubar, 1557/1986: i1a)

Iz teh odlomkov bi že lahko sklepali, da se za Trubarja ljudje ne delijo na pogane, Jude in kristjane, temveč na verujoče (pogane, Jude in kristjane) ter neverujoče (pogane, Jude in kristjane), k čemur se bomo še vrnili. Zaenkrat ostanimo pri poudarku, da kot verujoče opredeli tiste, ki zaupajo Božji obljubi Odrešenika, ki bo zadostil za njihovo lastno nepokornost Bogu:

Ta evangelijska pridiga pa v Adamovem času ni takoj zamrla, saj jo je Adam naprej širil in razglašal. On je o tej prvotni Božji obljubi, da nam hoče v odrešenje dati svojega Sina, pridigal svojim otrokom in vnukom, z njo je sebe in svoje tolažil v vseh nadlogah, in takšno vero je potrjeval z žrtvenimi daritvami. Enako so se s pridigo o obljubljenem Kristusu ohranjevali in tolažili stari očaki, ki so živeli pred potopom in Noe s svojo družino. 363 let po potopu pa je Bog svojo obljubo glede svojega Sina – da mora zavoljo nas postati človek – ponovil Abrahamu, ki mu je med drugim dejal: V tvojem semenu bodo blagoslovljena vsa ljudstva na zemlji (1Mz 22,18), kakor bi Bog hotel reči, moj Sin bo iz tvojega rodu in tvoje krvi privzel človeškost,

in bo s tem vse verujoče po celem svetu blagoslovil in rešil grehov, večne smrti in pekla. Obdaril jih bo s popolno pobožnostjo in nebeško pravičnostjo, da bodo mogli skupaj z angeli stati pred menojo. (Trubar, 1557/1986: i1b)

Trubarjevo interpretacijo »Adamove pridige« je seveda tudi treba razumeti v smislu tega »kakor bi Bog hotel reči«. S »ponovitvijo« obljube Abrahamu (1Mz 22,18)²⁷ pa pride do njene prve »konkretizacije«: seme ženske, ki bi doslej lahko bil kdorkoli, bo izšlo iz Abrahama. Obljuba je še vedno namenjena vsemu človeštvu, toda njeno izpolnitev je poslej smiselno iskati zgolj med Abrahamovimi potomci. Trubar nadaljuje:

Enako je potem Bog govoril Izaku in Jakobu, ki jima je ponavljal obljubo o semenu ženske. Glede te Božje obljube je potem Jakob pravil in prerokoval svojim otrokom, namreč kdaj bo Kristus moral priti na svet. Dejal je, da se žezlo (to je oblast in gospostvo) ne bo umaknilo od Juda, ne vladarska palica od njegovih nog, dokler ne pride Šilo, (to je) Kristus, in k njemu se bodo zatekala ljudstva (1 Mz 49,10). (Trubar, 1557/1986: i1b - i2a)

Tu sta druga in tretja »konkretizacija«: obljubljeni seme bo izšlo iz Izraela (Jakoba), izmed njegovih sinov pa iz Juda. In tako pridemo tudi do Mojzesa – pridigarja evangelija:

Za temi očaki je Mojzes pridigal in prerokoval, da bo Kristus rojen iz judovskega rodu, ko je v 5Mz (18,15–19) dejal: »Tvoj Gospod in Bog mi je na Horebu takole govoril: ‚Obudil jim bom preroka izmed njihovega ljudstva, izmed njihovih bratov, kakor tebe, in položil bom svoje besede v njihova usta in govoril jim bo vse, kar mu bom zapovedal. Kdor pa mojih besed, ki jih bo govoril v mojem imenu, ne bo poslušal, od tega bom terjal.‘« (Trubar, 1557/1986: i2a)

27 Za razliko od večine prevodov SSP besedo »seme« tu interpretira množinsko (potomci), namesto nevtrarno (potomstvo), najbrž zato, ker je množina implicirana v vrstici 17. Toda primerjaj poudarek na edincu v vrstici 16 in zoževanje nosilcev obljube, ki se začne že pred Izakovim rojstvom v 1Mz 17, 18–21 in se nadaljuje pri njegovih sinovih (ne Ezav ampak Jakob) ter naprej skozi zgodovino Izraela (ne Ruben, ampak Juda; ne Savel, niti ne Jonatan, ampak David; ne Amnon, ne Absalom, ampak Salomon itn.), ki se v tekstih Nove zaveze zoži na Jezusa. Za množino v 1Mz 22, 17 pa primerjaj obljubo v 1Mz 17, 4–7.

Mojzesu bi Trubar seveda vsaj posredno pripisal tudi vse prej naštete »pridige evangelija«, saj so vse del *Peteroknjižja*. Kot poznejšega nosilca obljube Trubar izpostavi še Davida, za katerim so »vsi preroki Božje obljube o njegovem Sinu, katere so bile dane Adamu, Abrahamu in Davidu, le čedalje bolj razumljivo razlagali« (Trubar, 1557/1986: i2b). Navede nekaj primerov iz *Izaija*, nato sklene:

Kaj pa drugi preroki na vseh drugih mestih govorijo o Kristusu – vse to tukaj po vrsti povedati in zapisati bi bilo predolgo. Sleherni prerok – eden manj, drugi več – pa govori o Kristusovem prihodu, rojstvu, nauku, trpljenju, vstajenju, in duhovnem kraljestvu, kot o tem pričuje apostol Peter, ki pravi, da so vsi preroki od Samuela in poznejši, kolikor jih je govorilo, oznanjevali te dni, namreč dni Kristusovega prihoda na svet, njegovega trpljenja in vstajenja (Apd 3,24). In v desetem poglavju *Apostolskih del* o tem Jezusu vsi preroki pričujejo, da prejmejo vsi, ki vanj verujejo, odpuščenje grehov (Apd 10,43). (Trubar, 1557/1986: i2b)

Trubar citira še iz prvega poglavja *Prvega Petrovega pisma*, da so (starozavezni) preroki spraševali, »na kateri in kakšen čas kaže Kristusov Duh, ki je bil v njih in je vnaprej pričeval o Kristusovem trpljenju in veliki slavi, ki mu je sledila« (1Pt 1,11), v naslednjem poglavju pa se loti »pravih in krivih« religiozних praks kot posledic različnega odziva na evangelij. Trubar je že omenil Kajna, ki ni veroval in je ubil (zaklal) svojega brata Abela. Slednji pa je veroval:

Adamov sin Abel je po nauku in pridigi svojega očeta naredil oltar, tj. vidno bogoslužje, s čimer je pridigal o Kristusu, namreč da bo po Božji obljubi zagotovo prišel na svet in s svojim trpljenjem in smrtjo vse verujoče rešil greha, Božjega srda, smrti, hudiča in pekla. In kot znamenje in potrditev te vere in pridige je na oltarju daroval (klal in žgal) od prvencev svoje drobnice, Bogu na čast in hvalo. (Trubar, 1557/1986: i3a)

Žrtvovanje kot nekoč legitimna religiozna praksa je torej za Trubarja nekakšna »uprizoritev evangelija«, tj. »pridiganje« z vidnimi znamenji, ki vselej merijo na edino pravo žrtveno daritev, na Kristusa, in je kot takšno namenjeno potrjevanju oz. utrjevanju vere (zaupanja v obljubo). Tako so, pravi Trubar, po Abelovi smrti žrtvovali tudi

nekateri drugi Adamovi otroci in vnuki, ki so živeli pred potopom, vključno z Noetom in nekaterimi izmed njegovih otrok:

Tudi Noetovi otroci, iz katerih izhajajo Judje, pogani, Turki in nasploh vsa ljudstva sveta, so pridigali o Kristusovem prihodu, o njegovem delu oziroma smrti, in so darovali. Prek njih se je utrdila navada, da so darovali vsi rodovi ljudi (Judje in pogani) po vsem svetu – eni prav(ilno) z vero, drugi krivo, z nevero. (Trubar, 1557/1986: i3b)

Vidimo torej, da so za Trubarja tudi pogani lahko prav(ilno) verovali. Ne sicer v smislu kake naravne teologije, ampak ravno v zaupanju razodetju – Adamovi pridigi o semenu ženske. Njihove žrtvene daritve (živali) so zato kot potrditev te vere merile na Kristusovo. Tisti, ki niso verovali, pa so pogosto darovali ljudi, celo otroke, in Trubar spomni na primere, ko so (neverujoči) judovski kralji v stiski iz obupa darovali svoje otroke. Sicer pa tudi za starozavezni obredni sistem velja, da je »deloval« le zaradi Kristusa:

/N/obeno izmed prav(iln)ih judovskih žrtvenih daritev, ki jih je vzpostavil Mojzes, ni pomenilo ničesar drugega, kot prav daritev, ki jo je na križu moral za nas prinesiti Jezus, kot o tem pričujeta Izaija (Iz 53) in Janez Krstnik, ki pravi: »Glejte, Kristus je pravo Božje jagnje, ki bo nosil (oz. vzel) greh sveta.« (Jn 1,29–37) Se pravi: Kristus je od Boga določena /in edina/ prava žrtvena daritev, ki bo zadostila za naše grehe. In apostol Pavel v svojem pismu Judom²⁸ pravi in razlaga, da so Mojzesovo žrtveno darovanje, tempelj in vse vnanje bogoslužje bili zgolj pridige, nazorni prikazi in pričevanja Kristusovega prihoda na svet, njegovega trpljenja, smrti in žrtvenega darovanja. (Trubar, 1557/1986: i4a)

Tudi tu vidimo, da za opredelitev celotnega obrednega bogoslužja Trubar rabi izraze, ki vsaj potencialno močno zmanjšujejo težo slehernega »zakramenta«. Pri vseh obredih, vključno z žrtvenimi daritvami, gre namreč le za (nazorno prikazane) »pridige« o obljubljenem Kristusu, za nekakšno »vizualizacijo« evangelija torej. Pa vendar takšna »ponazoritev« ne more zamenjati besede evangelija. »Zakramenti so le nekakšne priprave, posode oziroma orodja, s

28 »Uredniško« poimenovano: *Pismo Hebrejcem*. Avtor je bržkone Pavlov učenec ali sodelavec.

katerimi potrjujemo in krepimo vero« (Trubar, 1557/1986: 1kb), kar bo Trubar pojasnil v nadaljevanju: »potrjujemo in krepimo«, torej ne »prejemamo«.

Istost vere in kontinuiteta Božjega ljudstva

Če pa je temu tako, in če je Bog že Adama »evangeliziral« z obljubo rešitve v Kristusu, nakar se je ta obljuba (od Adama do Davida) le čedalje bolj konkretizirala (ter se nazadnje tudi realizirala), potem ni nikakršne *bistvene* razlike med zaupanjem v njene različno konkretne oblike. Vera v bistveno isti evanglij je torej bistveno ista vera:

Iz teh pričevanj lahko vsakdo tudi razume in si zapomni, da je vselej obstajala (in bo do konca obstajala) le ena sama prava vera; da je vera pobožnih, verujočih starih očakov, prerokov in poganov, ki so pred Kristusovim rojstvom bili kjerkoli na svetu, in naša zdajšnja vera – ena /in ista/ vera /.../; da so Adam, Noe, Abraham, Mojzes, David, Elija, preroki, Job, Ninivljani, Naaman itn. postali pobožni, pravični in sveti pred Bogom le po veri v Kristusa, čeprav so, drugače kakor mi, živeli, preden je Kristus kot človek prišel na svet in bil križan. /.../ Kristus pravi Judom: »Vaš oče Abraham se je veselil, da bo videl moj dan; in videl ga je in se razveselil.« (Jn 8,56) Apostol Pavel pa pravi: Abraham je veroval Bogu (razumi: Božji obljudi Kristusa) in to mu je bilo prisojeno kot pravičnost. Spoznajte torej, da so Abrahamovi otroci tisti, ki so iz vere. In Pismo je predvidelo, da Bog pogane opravičuje po veri, saj je Abrahama Bog evangeliziral (t.j. oznanil mu je veselo reč) s tem, ko mu je dejal: »V tebi bodo blagoslovljeni vsi pogani. Zato so z verujočim Abrahamom vred blagoslovljeni tudi tisti, ki verujejo.« (Gal 3,6–9) (Trubar, 1557/1986: 1ka)

Ali potemtakem ni prav nikakršne razlike med vero Judov pred Kristusovim rojstvom in vero kristjanov? Kako naj bi to bilo mogoče, ko je toliko konkretnih razlik v verskih praksah? Odgovor je v že omenjenem »šibkem« pojmovanju zakramentov in obredov. Razlika sicer res obstaja, nenazadnje je realizacija obljube nekaj, v kar »želiijo gledati angeli« (1Pt 1,9–12) (Trubar, 1557/1986: i3a) – vendar ni bistvena:

Vnanja bogoslužja, kot so obrezovanje, žrtvena darovanja, prazniki, jedi, obhajanje itn. – niso vera. Adam, Abraham in Judje so imeli

drugačne zakramente in bogoslužja, kot jih imamo danes mi, niso pa imeli drugačne vere. Mi, ki živimo po Kristusovem prihodu, res imamo drugačne zakramente, kot so jih imeli oni, ne žrtvujemo več živali, ne praznujemo sobot, nimamo pa drugačne vere. Njihova in naša vera sta eno. Razlikujeta se le v toliko, da so oni verovali v Kristusa, ki pride, mi pa danes verujemo v Kristusa, ki je že prišel. (Trubar, 1557/1986: 1kb)

Takšno pojmovanje vere seveda ne more biti brez posledic za pojmovanje cerkve. Tudi pri njej tako ni najti bistvenega preloma, kot je razvidno iz Trubarjeve razlage razlik med staro in novo zavezo:

Verujoči ljudje,²⁹ ki so živeli, preden je Kristus privzel človeškost, ki pa so verovali Božjim obljubam Kristusa – da bo rojen od ženske, da bo iz Abrahamovega in Davidovega rodu, da bodo zavoljo njega blagoslovljeni (to je prosti vseh grehov) in da bodo imeli svoje kralje ter lastno, Kánaansko deželo – ti ljudje se imenujejo stara cerkev, ljudje stare zaveze. Ljudje pa, ki so živeli po Kristusovem rojstvu in ki bodo živeli do poslednjega dne – vsi, ki verujejo Kristusovim besedam in se oklepajo nauka njegovih apostolov – ti se imenujejo in se bodo imenovali ljudje nove zaveze oz. krščanska skupnost ali cerkev. (Trubar, 1557/1986: h3a–b)

V svojem komentarju k Trubarjevi *Eni dolgi predgovori* Jože Rajhman ugotavlja: »Ljudje starega testameta so zanj 'stara cerkev', ljudje novega testameta pa 'krščanska gmajna oli cerkev', kjer bi morali pričakovati po analogiji 'nova cerkev'.« (Rajhman, 1986a: 18) In prav tu je kleč: po analogiji bi Trubar »moral« zapisati »nova cerkev«, vendar tega ne zapiše, ker zanj ravno ni »nova«, kljub kvalitativni razliki, ki jo prinaša Kristusov Duh. Govor o »novi cerkvi« bi namreč impliciral, da je »stara« nekako zavržena in zamenjana oz. nadomeščena z »novo«, Trubar pa vztraja na kontinuiteti. Zapiše namreč tudi: »/.../ cerkev so že od začetka sveta pestile in jo še danes pestijo velike in težke nadloge s strani tiranov, hudobne deželne in duhovniške gosposčine, krivovercev, lažnih učencev in bratov ter drugih hudobnih ljudi, ki ne verujejo.« (Trubar, 1557/1986: cc4b) Čeprav s

29 Ali: ljudstvo (in enako drugod v odstavku). Povsod, kjer se v posodobljenih odlomkih pojavlja beseda ljudstvo ima namreč Trubar *ludi*.

tem navidez nasprotuje Jezusovim besedam, da bo na (Petrovi) »skali« (tj. veri) sezidal svojo cerkev (Mt 16,18), bi Trubar lahko odvrnil, da je Jud Jezus osebno kontinuiteta cerkve, ki bo poslej skupnost tistih, ki bodo (najprej) po Petrovem (Apd 2,14–41) in (nato) drugih apostolov pridiganju o njegovem vstajenju, kakor Peter tudi sami verovali, da je on obljubljeni Mesija, tj. Kristus.

Kaj pa tisti, ki ne bodo verovali, da je Kristus ravno Jezus? V *Eni dolgi predgovori* Trubar še ne tematizira Judov kot naroda, kot bo to počel pri svojih komentarjih k Pavlovem *Pismu Rimljanom*, se pravi v *Drugem delu Nove zaveze*. Z dosedanjim argumentom je hotel predvsem pokazati, da evangelijsko krščanstvo nikakor ni »nova vera«, ki bi jo vzpostavil Luther, ampak da ima – skupaj s sovraštvom pri tistih, ki ne verujejo, in posledično z raznimi nadlogami – »svoj začetek že ob začetku sveta« (Trubar, 1557/1986: h4a). K njenemu jedru sodi, »da človek nikakor drugače ne more priti v Božjo milost in nebesa, kot le po veri v Jezusa, in da se ta vera zavoljo dobrih, slabih in prestrašenih src ter vesti mora povsod jasno oznanjati, najsi je ljudem všeč, ali ne« (Trubar, 1557/1986: y2b). V tem kontekstu se tukaj ukvarja le z (ne)vero »današnjih Judov«, in sicer na isti ravni z islamom:

Tudi Turki in današnji Judje menijo, da je njihova vera prav(iln)a in najstarejša. Judje se hvalijo, da so Abrahamovi otroci, Turki pravijo, da izhajajo od Sare, Abrahamove prave žene, zato se nočejo imenovati Izmaelci ali Hagarovci, ampak Saraceni. Toda najsi so Judje in Turki po krvi in mesu Abrahamovi in Sarini otroci oziroma potomci, jim to k odrešenju nič ne pomaga, če nimajo Abrahamove in Sarine vere v Kristusa. Kristus pravi Judom: »Vem, da ste Abrahamovo seme, toda zato še niste njegovi, marveč hudičevi sinovi, šaj me skušate umoriti. Česa takega pa vaš oče Abraham ne bi storil. Če bi bili vi Abrahamovi otroci, bi opravljali tudi Abrahamova dela, to je: kakor on bi verovali vame in /poslušali/ moje besede.« (Jn 8,39–40) Apostol Pavel pravi tako: »Niso vsi, ki so Abrahamovo seme, zato tudi otroci, temveč tisti, ki hodijo po stopinjah Abrahamove vere.« (Rim 9,7 in 4,12) Abraham, Izak, Jakob, David in preroki niso bili ne turške, ne današnjih Judov vere, temveč naše krščanske, kar smo tukaj že zadosti dokazali s Pismom. Vera Turkov in današnjih Judov nima nobene podlage v Svetem pismu. Iznašli in izdelali so jo ljudje, iz človeške pameti in

razumnosti ter iz hudega nerazumevanja Svetega pisma. Če bi namreč Judje Sveto pismo prav(ilno) razumeli, bi takoj stopili k naši veri. (Trubar, 1557/1986: k2a)

Trubar v odlomku rabi besede »vera« v različnih pomenskih registrih. Toda ta »prestop« k »naši veri« nikakor ni mišljen v sekundarnem, prenesenem smislu, npr. kot pristop k protestantizmu, marveč nujno »dobesedno« – k veri oz. zaupanju (v Jezusa). Tudi nikakor ni implicirano, da Judje Svetega pisma ne bi mogli pravilno razumeti, saj Trubar ne misli, da bi kot ljudstvo bili zavrženi. V Trubarjevih komentarjih k Pavlovemu *Pismu Rimljanom* je iz konteksta razvidno, da so bili zavrženi Judje – voditelji ljudstva, katerih »judovska vera« je za Trubarja »nova vera«, kot vidimo že v zgornjem odlomku. Ko govori o »judovski veri«, nikoli ne meri na vero Judov pred Jezusovim rojstvom: vera v Jezusa je ravno izpolnitev njihove »stare vere«, ki je zato vselej že bila krščanstvo. Hkrati pa Judje »judovske vere« ostanejo Judje, tudi ko postanejo kristjani (kakor Pavel). Trubar iz njih ne dela »Hebrejcev«. Takšno videnje Judov pa skozi cel srednji vek in tudi ob njegovem izteku nikakor ni bilo samoumevno.³⁰

Judje kot ljudstvo

Če bi iskali kake oprijemljive razloge za Trubarjevo odpornost do srednjeveškega resentimenta nasproti Judom, bi jih lahko odkrivali v njegovem pozornem branju Pavlovega *Pisma Rimljanom*, ki je bilo tudi zanj, kakor za Luthra, »prava luč in pravi ključ k Stari zavezi in k celemu Svetemu pismu«. Bralce namreč v svoji »Sumi« tega pisma takole nagovori:

Ljubi Slovenci, v tem pismu, ki ga je apostol Pavel pisal kristjanom (poganom in Judom),³¹ ki so tedaj bili v Rimu, imate same najko-

30 Očitno tudi že v antiki ne: tradicionalni »uredniški« naslov *Pisma Hebrejcem* izvira od Tertulijana (ca. 155–230 n.št.). S samim poimenovanjem »Hebrejcev« seveda ne bi bilo nič narobe, če ne bi mogli utemeljeno sumiti, da se namerno izogiba »Judom«.

31 V uvodnem komentarju k 1. poglavju *Pisma Rimljanom* za vrstico 7 (točka B): »/Pavel/ pravi, komu piše to pismo: svetnikom, to je kristjanom, ki so v Rimu.« (Trubar, 1560/1998: 1a)

ristnejše, najpotrebnejše, najvišje reči. Da: vse to, kar naj bi kristjan vedel. Pavel tukaj namreč uči, kaj je postava, kaj je evangelij, kaj je greh, kaj je kazen, kaj je milost, kaj je vera, kaj je pravičnost, kaj je Kristus, kaj je Bog, kaj so dobra dela, kaj je ljubezen, kaj je upanje, kaj je križ! Tukaj tudi uči, kako naj se do vseh ljudi obnašamo: do prijateljev, do sovražnikov, do pobožnih, do grešnih, do teh, ki so v veri močni in teh, ki so šibki; uči, kako naj ravna vsak sam do sebe in kako naj se obnašamo med seboj. /.../ Jasno torej vidimo, da je hotel Pavel tukaj v strnjeni obliki predstaviti ves krščanski oz. pravi evangelijski nauk in tako vsem ljudem pokazati in oznaniti, kako prav(ilno) razumeti Staro zavezo. Kdor namreč ta list pogosto prebere in prav(ilno) razume ter prebrano ohrani v svojem srcu, zagotovo ima pravo luč in pravi ključ /*vrata*/ k Stari zavezi in celemu Svetemu pismu. Zato imejmo to pismo /b1b/b2a/ vsi kristjani za velik zaklad, ki ga ljubimo in vedno beremo. (Trubar, 1560/1998: b1b–b2a)

Kot vidimo, Trubar že v uvodnem stavku razkriva, da so »svetniki«, ki jim Pavel piše v Rim, judovski in poganski kristjani, to je vsi, ki so se na evangelij odzvali z vero. Tako v »Predgovoru k Pismu Rimljanom« beremo:

Evangeliju so rimski Judje in pogani prav(ilno) in trdno verovali. Sam Pavel /namreč/ silno hvali njihovo vero, tako na začetku kot tudi na koncu tega pisma: O vaši veri se oznanjuje po vsem svetu (1,8) in vaša pokorščina je med vsemi razglašena (16,19). (Trubar, 1560/1998: c2a)

Temu pa neposredno sledi slikovit opis nasprotovanja evangeliju, ki je hkrati ključen za trditev, da tudi ko Trubar v uvodnem komentarju k devetem poglavju *Pisma Rimljanom* za vrstice 30–31 (točka C) pravi, da Pavel »/.../ razumljivo razlaga, da so Judje izpahnjeni iz Božjega kraljestva, ker niso verovali Kristusu in njegovemu evangeliju« (Trubar, 1560/1998: 15a), z izrazom Judje meri predvsem na judovske voditelje – tako najvišje duhovnike, kot vse, ki jim je bila zaupana Božja beseda, da bi jo posredovali ljudstvu – in posledično tudi na tiste, ki se le-tem individualno pustijo zapeljati, toda nikakor ne na ljudstvo v kolektivnem smislu:³²

32 Glej tudi vrstici Mt 21,43 in 45, ki sta bržkone ozadje Trubarjevega izražanja pri interpretaciji Pavlovih besed.

/K/dor bere pisma apostolov, /mora/ vedeti, da je zlodej, ki je Kristusu in vsem pravim kristjanom silno sovražen, v skladu s svojo hudobno navado in naravo, tudi takrat, ko so apostoli pridigali in pisali, prek deželne in duhovne gosposčine močno delal proti evangeliju in pravi krščanski veri. /Tako/ apostole, /kot/ vse prave pridigarje in kristjane, je povsod preganjal, lovil, tolkel in moril. In ko evangelija ni mogel premagati ali zatreti ne s kralji, škofi, knezi in farji, ne z nobeno silo ali močjo, je /.../ obudil in naredil lažne Kristuse, lažne preroke in judovske hinavske³³ učenike. Ti so grajali, poneverjali in sprevrčali pravi, resnični apostolski nauk vere v Jezusa. Krivo so razlagali Sveto pismo in javno /očitū/ govorili ter učili, da Kristusovo mučeništvo in zasluženje ter sama vera v Jezusa nikogar ne odreši, temveč da se mora vsak, ki misli in hoče priti v nebesa, v celoti držati Mojzesove postave, se obrezati, darovati, praznovati sobote in druge praznike, ter da ne sme jesti svinjskega mesa, rib brez lupin, rakov, krvavic in druge hrane itn. S takšnimi hinavskimi lažnimi učniki, ki so napeljevali ljudi /stran/ od evangelijskega nauka k Mojzesovim postavam in jih pregovarjali, da bodo pred Bogom pobožni in odrešeni zavoljo Mojzesovih bogoslužij in lastne pobožnosti, so apostoli, in še zlasti Pavel, imeli dosti težav, dela in prepira. Galačane jim je celo uspelo spreobrniti od nauka Sv. Pavla na judovsko vero.³⁴ /.../ (Trubar, 1560/1998: c2b–c3a)

Tudi tukaj Trubar poudarja kontinuiteto: namerno rabi sodobne, domače izraze, kot so »škofje« in »farji«, namesto »veliki duhovniki« in »farizeji«, saj se nič bistvenega ni spremenilo. V tem smislu je treba razumeti tudi Trubarjev uvodni komentar k vrsticam 33–36 enajstega poglavja (točka D), češ da tu Pavel zaključuje svoj argument »zakaj so Judje od Boga pahnjeni, na njihovo mesto pa sprejeti pogani« (Trubar, 1560/1998: 18a): zavrženi so zgolj neverujoči Judje, na nji-

33 Tj. »lažne«. Gre torej za učitelje krivega nauka (judovstva), ki so se imeli ali tudi zgolj izdajali za kristjane. Vsekakor gre pri drugem delu stavka za opis napada »od znotraj«, tj. iz same cerkve. Ko Trubar govori npr. o »poganih, Judih, Turkih, hinavcih«, so slednji vedno lažni kristjani, ne pa opis značaja prejšnjih treh skupin.

34 Ugotovitev zadnjega Trubarjevega stavka sloni na Pavlovem izražanju v *Pismu Galačanom*: »/.../, otroci moji, ki vas ponovno rojevam v bolečini, dokler ne bo v vas izoblikovan Kristus« (Gal 4,19).

hovo mesto pa sprejeti le verujoči pogani. Ne gre za to, da bi Judje kot ljudstvo bili zavrženi, na njihovo mesto pa sprejeta cerkev. Kakor takrat Judje, Galačani in drugi morajo tudi ljudje 16. stoletja paziti, da jih kdo ne bi zapeljal s pozicije avtoritete, ki se ji je izneveril in jo zlorablja. In v nadaljevanju je kontinuiteta še bolj poudarjena:

Pavel je povsod nasprotoval takšnim hudičevim lažnim prerokom in učnikom, proti njim je pridigal in pisal. S svojimi pridigami in pisanjem je povsod učil tako pogane kot Jude, da bodo ljudje vseh rodov – če verujejo v /Jezusa/ – narejeni pravični pred Bogom in odrešeni brez slehernega njihovega dobrega dejanja, brez njihove lastne pobožnosti in brez Mojzesove postave: zgolj iz same Božje milosti – zavoljo Kristusa Jezusa. /.../ (Trubar, 1560/1998: c3a)

To je po eni strani v skladu s komentarjem k vrsticam 1–10 na marginah enajstega poglavja *Pisma Rimljanom* (točka A): »Bog ni odpahnil od sebe Judovskega rodu, saj so apostoli in drugi verujoči bili Judje. Pač pa so tisti, ki so odpahnjeni, odpahnjeni zavoljo svoje nevere, kot je bilo o njih prerokovano (Jer 31; 1Kr 19; 4Mz 9; Iz 6; Mt 13; Jn 12, Apd 28; Ps 69)« (Trubar, 1560/1998: 18a–b). Po drugi strani pa Trubar tukaj že povsem jasno svari pred »papežniki«, a tudi pred »spiritualisti« in vsemi drugimi, ki so v 16. stoletju nasprotovali trditvi, da le vera odrešuje:

In še posebej v teh dveh pismih – Rimljanom in Galačanom – največ in najbolj razumljivo uči ter dokazuje s Svetim pismom, s Psalmi in Božjimi zapovedmi, s poganskimi in judovskimi dejanji in življenjem ter z Abrahamom, da so ljudje vseh vrst, Judje in pogani, pred Bogom grešniki, in da nihče, vključno z Abrahamom, ne pride v nebesa s svojo lastno pobožnostjo, ali s svojimi dobrimi deli, temveč: samo ta, ki je veroval Božji obljubi Jezusa, je po tej veri postal pobožen pred Bogom in je vekomaj odrešen. (Trubar, 1560/1998: c3a–b)

Ko Trubar tu poudarja, da so tudi Božji izvoljenci, Abraham in (verujoči) Judje grešniki, ne meri na njihov status pred Bogom, ki jih zaradi Kristusa obravnava kot pobožne in pravične, ampak na univerzalno skvarjenost človeka (Adama), potem, ko ga je greh »oropal«, kot se izrazi Trubar. Kdor misli, da lahko s Kristusom »sodeluje« pri lastnem odrešenju, ali misli, da je ta »izvirni greh« pokrit z zakra-

mentom krsta, se ne zaveda globine človekove pokvarjenosti, ki je greh v pravem smislu, saj gre za prirojeno sovražnost do Boga:

Mi po tej naši prvi naravi, brez Svetega Duha /.../ dvomimo v Boga in njegovo besedo. Mi se sploh ali skoraj nič ne bojimo groznje njegove sodbe in kazni; ne verjamemo trdno njegovim resničnim evangelijskim obljubam – ne v nadlogah, ne v smrti. Mi ga ne ljubimo dovolj. Ne zavedamo se, da je vselej z nami, da bdi nad nami, nas varuje in brani. Ne zavedamo se, da vse sam obvladuje, in da se vse zgodi po njegovi volji. Pri tem pa našo izprijeno voljo in srce ženejo pokvarjena, grda, nespodobna nagnjenja in želje: nimamo prave, čiste ljubezni do bližnjega, polni smo nevoščljivosti in sovraštva, sami sebi pa smo zelo pomembni. Vse to ima apostol Pavel za velike grehe (pravi jim mesenost oz. meseno mišljenje) in sovraštvo do Boga (Rim 8,7), zaradi katerega bodo ljudje vseh rodov – če jim ne bo odpuščeno na podlagi zaslužnja Božjega Sina – po pravični sodbi in Božji pravičnosti pogubljeni. (Trubar, 1560/1998: d4a–b)

Ker pa smo sami sebi zelo pomembni, se nam to, da ne bi smeli prispevati prav nobenih lastnih zaslug, upira. Tudi pri tem obstaja torej nekakšna kontinuiteta: skušnjava Judov je tudi Trubarjeva lastna skušnjava je skušnjava vseh ljudi. Najbolj zoprna pa je ta nauk ravno »najbolj učenim, najmodrejšim in najbolj pobožnim« ljudem (Trubar, 1557/1986: y3a). Tako v uvodnem komentarju k enajstem poglavju *Pisma Rimljanom* za vrstice 1–10 (točka A) pravi, da bo najbrž večina ljudi tej skušnjavi podlegla, čeprav Pavel v odlomku govori le o Judih:

/Pavel/ Jude tolaži, da ne bodo vsi pogubljeni, temveč bodo nekateri verovali – eden izmed njih je tudi on sam. Potem pove, kaj je razlog, da bo večji del Judov in drugih ljudi zgubljen: Nihče /ne bo zgubljen/, razen tistih, ki nočejo verovati evangeliju in nočejo priti v nebesa po Božji milosti, ki je vsem ljudem dana in postavljena v Kristusu, temveč po svojih dobrih delih in zaslugah. In /pravi/, da so o takšnem nerazumevanju in sovraštvu do evangelija ter slepote Judov in hinavcev že zdavnaj prerokovali Izaija, David in drugi preroki. (Trubar, 1560/1998: 18a)

Hinavci so seveda lažni kristjani, v neposrednem kontekstu bržkone »papežniki« in druge heterodoksne skupine, toda Trubar z istim

izrazom zajema vse, ki so sicer (delno) ortodoksni v smislu poznavanja pravega evangelija z vsemi njegovimi implikacijami in prepričanosti v njegovo resničnost, ki pa mu kljub temu ne zaupajo, se nanj ne zanašajo. Vero namreč Trubar opredeli dvojno: kot »prav(ilm)o poznavanje, razumevanje in verovanje vseh členov, ki sodijo h krščanski veri, ter stanovitno in živo zaupanje oz. zanašanje na milost in usmiljenje, ki ju je Bog obljubil zaradi Kristusa« (Trubar, 1560/1998: e1a–b). V tem smislu govori v 53. poglavju *Ene dolge predgovori*:

Zlodeji in neverujoči, lažni, hinavski kristjani verujejo zgolj v samo zgodbo o Jezusu, v njegovo dostojanstvo /*stan*/ in dela. Verujejo, da je Božji Sin (Lk 4,41.8,28; Mr 1,24), da je postal človek, da je umrl, vstal in šel v nebesa, da pride sodit njih in vse ljudi. Ne verujejo pa, da je ta Božji Sin prišel na svet njim v dobro /.../. (Trubar, 1557/1986: y3a)

Ker torej ne zaupajo v milost in usmiljenje, ki ju je Bog zaradi Kristusa obljubil vsem ljudem, in se sami na njo ne zanašajo, »vedo in verujejo« (y3a), da bodo obsojeni in pogubljeni, zato sovražijo Boga in njegovega Sina, pravi Trubar. Zato tudi ne bojujejo notranjega boja proti svojemu »mesenemu mišljenju«, ali pa se iz strahu zatekajo k malikovalskim praksam.³⁵ Takšen odziv pa je seveda možen tudi (in ravno!) ob pridiganju pristnega evangelija. Iz tega je razvidno, kako absurdno je očitati Trubarju, da je iz Judov, muslimanov, Slovencev in drugih nameraval narediti »pristaše protestantizma«, luterance, ipd., saj je Trubarju jasno, da pripadnost konfesionalni skupnosti nikogar ne more rešiti. Res pa bi pripomnil, da zaupanje Božji obljubi, ki edino more rešiti, pride ravno »s poslušanjem ali branjem evangelija«,³⁶ in v skladu s tem je svoja prizadevanja za institucijo slovenske cerkve jemal dobesedno za Božje delo.

35 »Tisti, ki se z vero hvalijo in veliko govorijo o evangeliju in Svetem pismu, pa sploh nimajo ljubezni ne do Boga ne do bližnjega, temveč so zoper svojo vest v velikih smrtnih grehih, vere ne spoznajo jasno, iz strahu služijo malikom – ti nimajo prave žive vere, ki človeka odreši, temveč mrtvo, ki nič dobrega ne stori, kot pravi Jakob (Jak 2).« (Trubar, 1560/1998: e2a)

36 Bog hoče in zmore odrešiti vse ljudi, Jude in pogane, ki bodo verovali v Jezusa in ga klicali. Tudi veleva vsem ljudem, naj poslušajo evangelijske pridigarje. Kajti s poslušanjem ali branjem evangelija bodo dobili pravo vero. (Trubar, 1560/1998: 16b)

Sicer pa Trubar ne Judom, ne muslimanom, ne drugim ljudem, ki ne verujejo evangeliju, nikakor ne odreka etične razsežnosti in s tem človeškega dostojanstva, niti ne zmožnosti, da bi živel dostojno ali celo moralno neoporečno in pobožno (brumno), vsaj kolikor ljudje (oni sami ali drugi) to lahko vrednotijo. V predgovoru k hrvaškemu (glagolica) *Prvemu delu Nove zaveze* (1562) Trubar npr. poudarja tako spodobnost in skromnost, kot gostoljubnost in darežljivost nekaterih Turkov in Turkinj, pa tudi njihov spoštljiv odnos in pristno sočutje do zaslužjenih kristjanov in kristjank ter ubogih ali pohabljenih ljudi nasploh. Zanimivo je, da med temi odlikami omeni celo njihovo pripravljenost zamolčati govorjenje kristjanov proti islamu, in tako slednje zaščititi (SPP, 1966: 123). Za konec tudi pripomni, da dajejo »mnogi odlični Turki, tudi iz najvišjih krogov« svoje otroke na skrivaj krstiti in pozneje celo poučiti od kristjanov (123). S tem še ni rečeno, da bi jih Trubar štel za »kriptokristjane«. Najverjetneje je mislil, da to počnejo iz negotovosti in strahu za prihodnost svojih otrok – nekako »za vsak slučaj«, »ker ne more škoditi«, torej. Ali pač? Kakor koli že, v *Eni dolgi predgovori* pravi:

Četudi se je med pogani, Judi in Turki našlo dosti ljudi in se jih še danes najde, ki na zunaj, pred ljudmi vodijo pobožno, pošteno in pravično življenje – ne vlačugajo se, ne goljufajo, dajejo veliko miloščine, molijo –, pa zato še niso prav(ilno) in zadosti pobožni pred Bogom, saj v nadlogah in ob smrti dvomijo v Božjo besedo in obljubo, imajo v sebi hudobne misli in želje ter ne verujejo v Kristusa Jezusa. Zagotovo je namreč tako, kot pravi Janez Krstnik, da kdor ne veruje v Božjega Sina, ostane na njem Božja jeza, kdor pa vanj veruje, ima večno življenje (Jn 3, 36). (Trubar, 1557/1986: n2a)

Poanta tukaj ni, da bi pogani, Judje in muslimani bili kot ljudje slabši, saj tudi tisti, ki verujejo v Kristusa, »imajo v sebi hudobne misli in želje«, pač pa da so le-te slednjim po Kristusovi zaslugi odpuščene. Tako v svojem komentarju Pavlovega *Pisma Rimljanom* na marginah k vrsticam 10,1–11 (točka A) pripiše:

Kristjane bo Bog štel za pravične in jih odrešil, toda ne zaradi njihove pobožnosti /*brume*/, bogoslužij ali dobrih dejanj, temveč zato, ker verujejo evangeliju oziroma v Jezusa. (Trubar, 1560/1998: 17a)

ZA SKLEP

Če strnemo dosedanje ugotovitve, lahko rečemo, da v Trubarjevi interpretaciji ne najdemo sledi sovražnosti do Judov. Trubar ne uporablja alternativnih poimenovanj za judovske kristjane, ampak tako apostole kot poznejše spreobrnjence imenuje Jude. Res pa je, da izraz Judje rabi v različnih pomenskih registrih – enako kot to počneta Janez in Pavel v svojih spisih – kar površne bralce, ki ne upoštevajo konteksta, lahko pripelje do napačnih (in nujno protislovnih) zaključkov. Toda pri Trubarju nikjer ni videti, da bi katerikoli drug narod (slovenski, hrvaški, nemški itn.) bil kakorkoli »na boljšem« od Judov. Na podlagi novozaveznih spisov Trubar judaizem seveda uvršča med krive nauke, ki nasprotujejo evangeliju, in ga tako tudi obravnava, toda nikakor ne misli, da bi Judje kot ljudstvo za evangelij bili manj dojemljivi. Tudi pri vseh drugih narodih prevladujejo namreč bodisi krivoverci³⁷ bodisi »hinavci«, t.j. kristjani, ki to niso. In kakor »nevera oz. izgubljenost Judov Pavlu seže silno k srcu«³⁸ (Trubar, 1560/1998: 15a), se Trubarju »srčno smilita /.../ oba naroda slovenskih in hrvaških dežel« (Trubar, 1989: 91), še posebej seveda njegovi »ljubi Slovenci«. Zato s svojim delom skuša doseči predvsem njih, čeprav si goreče prizadeva tudi za druge (južne) Slovane, za muslimane, vključno s »pravimi« Turki (Grdina, 2006: 233 ff.), in kot dolgoletni pastor (v izgnanstvu) za Nemce.

Kakor vsi drugi narodi, so za Trubarja tudi Judje poklicani, da verujejo evangeliju. Tisti, ki mu verujejo, so del izvoljenega ljudstva, hkrati pa imajo tu celo prednost, saj so bili izvoljeni prvi.³⁹ Tako v uvodnem komentarju k vrsticam 11–24 enajstega poglavja *Pisma Rimljanom* (točka B) piše, kako Pavel »še tolaži Jude« z besedami: »Če je Bog tako dober in milosten, da je v svojo milost vzel hudobne, grešne, malikovalske pogane, ki so se spokorili in verovali evangeliju, koliko bolj bo sprejel in odrešil Jude – svoje prej izvoljeno ljudstvo –

37 Za Trubarja seveda ni »drugovercev«.

38 Glej Rim 9,1–3.

39 Trubarjev poudarek na kontinuiteti cerkve vse od Adama je konsistenten s prvenstvom izvoljenosti Judov, saj so vsi, ki so izvoljeni, izvoljeni v Judu Jezusu (Jn 8,58).

če bodo verovali v njegovega Sina«, ter obenem opominja pogane, »naj se s svojo vero ne prevzemajo na račun Judov, marveč vedno prebivajo v Božjem strahu in pokorščini, ter prosijo Boga, naj jim ne odtegne takšne prave vere oz. svoje milosti« (Trubar, 1560/1998: 18a). In v uvodnem komentarju k naslednjemu odlomku (25–32 oz. točka C) pravi, da Pavel »/p/rerokuje in pričuje s Svetim pismom, da se bo pred sodnim dnem dosti Judov spreobrnilo na krščansko vero, kot o tem slišimo za današnji čas, da se dosti Judov krščuje« (Trubar, 1560/1998: 18a). Stavek stoji v pomenljivi napetosti s pripisom na marginah k istim vrsticam: »K stari, pravi, Božji krščanski veri se bodo od dne do dne spreobračali nekateri izmed Judov, poganov, Turkov in lažnih kristjanov.« (Trubar, 1560/1998: 19b)

Ostane nam še vprašanje, ali bi Trubar razmišljal in ravnal »anti-semitsko« v tistem sekundarnem, »naključnem« smislu, namreč iz prepričanja, da ima posvetna oblast pravico in dolžnost preganjati tiste, ki »širijo nevarne in pogubne laži«, kot bi se bolj ali manj dobesedno izrazili skoraj vsi »magistratni« reformatorji prve generacije. Nanj žal ne moremo enoznačno odgovoriti. Pri Trubarju vsekakor zasledimo misel, da Bog krivoverce kaznuje prek posvetne oblasti, toda tam, kjer to postavi kot zgled, je krivi nauk povezan z nepostavnostjo, gre za obliko antinomizma (npr. Trubar, 1557/1986: o1a). Po drugi strani pa smo videli, da Turkom šteje v dobro, če kristjanov, ki izpodbijajo islam, ne izdajo svojim oblastem. Toda o tem, kako bi se dejansko odzval v primeru nekega konkretnega konflikta z Judi, lahko le ugibamo. Uvodoma pa smo tudi že omenili prvo (nam znano) jasno izraženo stališče proti preganjanju (po lastni presoji) krivovernih skupin, izraženo s strani kristjanov, ki so pripadali »magistratni« reformaciji. Gre za prošnjo majhne kalvinske reformirane cerkve, naslovljeno na magistrate mesta Gent v današnji Belgiji in datirano 1. maja 1565, torej v času, ko Trubar v Ljubljani ustanavlja javno šolo. V njej prosijo za svobodo bivanja in pridiganja ali vsaj javnega razpravljanja s papežniki in drugimi, kot npr. z anabaptisti. Terjajo torej splošno svobodo govora oz. – kar zadeva njih – oznanjanja in s tem slavljenja Boga. Za primer, da takšna svoboda ne bo zagotovljena, pa mestne oblastnike prosijo, »da ne bi kaznovali omenjenih anabaptistov nič huje, kot nas kristjanov, kajti

čprav se anabaptisti v določenih točkah motijo, so vendarle dobri in miroljubni ljudje, ki živijo sveto in zgledno« (Dokument 1565/1984). Zanimivo je, da se pri tem, ko skušajo doseči vsaj minimum, tj. dovoljenje bivanja, sklicujejo na Turke, ki »dovolijo kristjanom /.../ živeti v njihovih mestih, če plačajo zahtevani davek«. Na tej »isti osnovi« prosijo magistrate, da bi jim dovolili prebivati v njihovih mestih, »saj plačujemo davke, ki jih od nas terjate«. Lahko opazimo, da, kakor Trubar, tudi ti gentski protestanti niso bili naivni: ne trdijo, da bi Turki dovoljevali javno pridiganje in oznanjanje. In kakor Trubar, so bili tudi sami pragmatični: če bi jim mestne oblasti dovolile vsaj prebivati v Gentu (in nimajo pravičnega razloga, da bi jih zavrnilo), bi lahko seveda s čisto vestjo oznanjali in razpravljali, tudi če jim slednjega ne bi dovolile (Apd 4,18–20). Pomembno pa je, da ne glede na to, ali anabaptiste, kljub temu, da se ti »motijo v štirih ali petih točkah«, sami vendarle štejejo za kristjane, za edino merilo, ki naj bi ga posvetne oblasti upoštevale, postavijo prav Trubarjevo »zunanjo pobožnost in poštenost« (skladno z Rim 13,1–7).

Toda že iz pričujoče analize Trubarjevih izjav, ki se neposredno ali posredno tičejo Judov in judovstva, lahko sklepamo, da je – kljub svoji trdovratni prisotnosti v vseh oblikah evropskega krščanstva od prvih poapostolskih stoletij naprej – »krščanski antisemitizem« kot latentna ali manifestna sovražnost do Judov (najsi so ti po prepričanju judaisti, ateisti ali karkoli drugega), možen le kot inkulturacija na osnovi takšne ali drugačne ignorance apostolskega nauka, najbolj očitno pa prav Pavlovega *Pisma Rimljanom*, tega »velikega zaklada, ki naj bi ga vsi kristjani ljubili in vedno brali«.

VIRI IN LITERATURA

A.

Akvinski, Tomaž (1271?/2004): Thomas Aquinas's Letter to Margaret of Flanders. Dostopno prek: <http://thomistica.net/thomas-aquinass-letter-to-marg/>, 08.06.2007.

Dokument (1565/1984): The Reformed Community at Ghent petitions the Magistrates for Freedom of Worship: 1 May 1565. Dostopno prek: <http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/English/Sources%20English/15650501.htm>, 29. 6. 2007

Luther, Martin (2002): Tukaj stojim. Teološko politični spisi. Ljubljana: Krtina.

Luther, Martin (1900/1966): D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe. Band 11, 314–336. Weimar: H. Böhlhaus Nachfolger.

Luther, Martin (1920/1968): D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe. Band 53, 417–552. Weimar: H. Böhlhaus Nachfolger.

SPP (1966): Slovenski protestantski pisci. Rupel, Mirko (ur.). Ljubljana: DZS.

Trubar, Primož (1557/1986): Ena dolga predgovor k Novemu testamentu. [Reprint] Ljubljana: Cankarjeva založba.

Trubar, Primož (1986): Pisma Primoža Trubarja. Ljubljana: SAZU. = Rajhman, Jože (ur.) (1986b): Pisma Primoža Trubarja. Ljubljana: SAZU.

Trubar, Primož (1989): Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk. Wien: Evangelischer Presseverband. = Sakrausky, Oskar (ur.) (1989): Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk. Wien: Evangelischer Presseverband.

Trubar, Primož (1560/1998): Ta drugi deil tiga Noviga testamenta. [Faksimile] Ljubljana: DZS.

Trubar, Primož (1550/2000): Catechismus in der windischenn Sprach. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Trubar, Primož (2006): Zbrana dela Primoža Trubarja IV. Ljubljana, 2006: Rokus & Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar.

B.

Andrejč, Gorazd (2006): Anabaptistična reformacija in verska svoboda. Stati inu obstati 3-4: 94–113.

Aškerc, Anton (1905): Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne? Ljubljana: Komisijska založba L. Schwentnerjeve knjigarne.

- Avraham, Tamar (2005): Martin Luthers Einstellung zu den Juden. Gemeindebrief der Evangelischen Gemeinde Deutscher Sprache zu Jerusalem (September bis November): 42–51. Dostopno prek: http://www.avzentrum.de/pdf/gemeindebrief_september_november_2005_hoch.pdf, 28. 6. 2007
- Enciklopedija Slovenije 4 (1990): 315–316 (geslo »Judje«). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Grdina, Igor (2006): Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje. Stati inu obstati 3-4: 202–235.
- Hardi Vitorović, Nenad (2006): Evropske protestantske cerkve in združevanje Evrope. V Marko Kerševan (ur), Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa, 325–360. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Oberman, Heiko (2003): Zwei Reformationen: Luther und Calvin – Alte und Neue Welt. Berlin: Siedler Verlag.
- Rajhman, Jože (1986a): Trubarjeva ena dolga predgovor. Ljubljana: Cankarjeva založba.